

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 4/2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор)
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Єрмоленко С. Я.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, д-р. пед. наук, проф. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Бибик С. П.**, д-р філол. наук, ст. науковий співробітник, Інститут української мови НАН України.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 31 жовтня 2017 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2017. — Вип. 4. — 130, [2] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ	5
--	----------

Світлана Єрмоленко

Від національно-культурної автономії до державності (Микола Костомаров і Михайло Грушевський про українську мову)	6
---	---

Олена Богдашина

Українська ідея в поглядах М.І. Костомарова (1857–1885 рр.)	11
---	----

Анатолій Новиков

Свободолюбство українців у драматургічній творчості Миколи Костомарова	16
--	----

Лариса Кравець

Метафора і символ як мовні форми вираження культурної етноспецифіки: від ідей М. Костомарова до сучасників	21
--	----

Олена Маленко

Воля/свобода в аксіологічній системі Миколи Костомарова: поетична версія романтичного ідеалу	27
--	----

Інна Приходько

Художня спадщина Миколи Костомарова (1817–1885) в інтегрованому вивченні історії та літератури	34
--	----

Ангеліна Ганжа

«Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова	43
--	----

Ірина Богданова

Простір як романтичний образ у поетичній картині Миколи Костомарова	48
---	----

Тетяна Лисиченко

Микола Костомаров й історико-філологічні традиції Харківського університету	53
---	----

Лілія ПетроваОзель

Лексико-семантична типологія промислів і ремесел у художньому дискурсі Миколи Костомарова	58
---	----

Наталя Нестеренко

Фольклор у світоглядній рецепції Миколи Костомарова	68
---	----

Аліна Гріччина

3 історії виникнення деяких міських топонімів: Харків очима Миколи Костомарова ...	73
--	----

8. Скачкова В.В. Німецькі лексичні запозичення у сфері металургії в сучасній українській мові. *Життєсвіт учителя і друга. Збірник матеріалів III Муромцевських читань на пошану доктора філологічних наук, професора Муромцевої Ольги Георгіївни (до 75-річчя від дня народження) / Упорядники О.С. Черемська, В.Ф. Жовтобрюх.* Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2013. С. 145–149.
9. *Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка та ін.* 3-є вид. К. : Міленіум, 2005. 351 с.
10. *Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. В.В. Дубічинського.* Харків : ВД «Школа», 2011. 1008 с.
11. *Українська етнологія / За ред. В. Борисенко.* К. : Либідь, 2007. 400 с.
12. *Шевченко Є.* Народна деревообробка в Україні : Словник народної термінології. К. : Артанія, 1997. 312 с.
13. *Энциклопедия народных промыслов и ремесел, составленная Иваном Панкеевым.* М. : Олма Пресс. Т. II. 2000. 441 с.
14. *Энциклопедия символики и геральдики [Электронный ресурс].* Режим доступа : <http://www.symbolarium.ru/index.php>.

УДК 398.8 (477) Костомаров

Наталія Нестеренко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ФОЛЬКЛОР У СВИТОГЛЯДНІЙ РЕЦЕПЦІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Стаття присвячена дослідженню специфіки поглядів М. Костомарова на фольклорну спадщину народу в контексті теорії XIX століття, зокрема проаналізовано вплив романтизму, міфологічної школи, культурно-історичної школи на формування концепції етнографа про роль і значення поезії в розкритті й пізнанні духу (характеру) етносу.
Ключові слова: фольклор, романтизм, міфологічна школа, культурно-історична школа, народна символіка, народний дух (характер), пісня.

Статья посвящена исследованию специфики взглядов Н. Костомарова на фольклорное наследие народа в контексте теории XIX ст., в частности проанализировано влияние романтизма, мифологической школы, культурно-исторической школы на формирование концепции этнографа о роли и значении поэзии в раскрытии и познании духа (характера) этноса.

Ключевые слова: фольклор, романтизм, мифологическая школа, культурно-историческая школа, народная символика, народный дух (характер), песня.

The article is devoted to the study of the specificity of M. Kostomarov's views on folklore heritage of the people in the context of the 19th century theory, in particular the influence of romanticism, mythological school, cultural-historical school on the formation of the concept of an ethnographer on the role and significance of poetry in the disclosure and knowledge of the spirit (nature) of the ethnos.

Key words: folklore, romanticism, mythological school, cultural-historical school, folk symbols, folk spirit (character), song.

Розвиток української етнографії в першій половині XIX століття на етапі свого становлення як окремої самостійної дисципліни відбувався під впливом

романтизму. У центрі уваги романтично-етнографічного народництва — вивчення культури селянських мас, їхньої самотності, міфології, народної творчості, історичної, обрядової пісенності. Це був час, коли народна поезія з об'єкта історичного дослідження перетворюється на об'єкт народознавства.

Етнографічні особливості народу вважалися найважливішим історичним джерелом. З'являється й етнографічна концепція літератури, представлена у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Письменники збирають етнографічні матеріали, укладають збірники усної словесності.

Одним із перших дослідників української етнографії був історик та етнограф Микола Костомаров (псевдоніми Ієремія Галка, Іван Богучаров, Николай Н., Равві), який багато зробив для вивчення етногенезу східнослов'янських народів, їхньої міфології, вірувань, словесної творчості. Складно переоцінити його внесок у вивчення менталітету українського народу та розвитку його національної свідомості, обстоювання самостійності української мови та культури: «Велика заслуга М. Костомарова в збиранні народної творчості, вивченні його звичаїв і побуту, розвитку теоретичних засад народжуваної фольклористики, у виробленні на засадах народної естетики літературної теорії нової української літератури» [1: 236]. Дослідник одним із перших розробив «концепцію відмінності етнокультурних традицій українців і росіян [6: 78]».

Метою статті є окреслення специфіки поглядів М. Костомарова на фольклорну спадщину народу в контексті етнологічних теорій XIX століття.

Головним джерелом для пізнання життя «живого народу» стає для М. Костомарова словесна творчість. Ознайомлення зі збірниками народних пісень М. Максимовича, П. Лукашевича, із «Запорожской стариной» І. Срезневського, з працею «О народной поэзии славянских племен» О. Бодяньського спонукали його до власних досліджень з метою глибшого пізнання українського народу, його історії, звичаїв, усної поетичної творчості в її живому побутуванні. Початок діяльності фольклориста науковці пов'язують із організацією етнографічних екскурсій селами Харківщини, під час яких він записував українські пісні, що стали основою для теоретичних праць, присвячених аналізу народної поезії.

Народознавчі інтереси М. Костомарова, як переважно й уся історична думка XIX століття розвивалися в руслі гегелівського панлогізму, пізнаваності історії, на принципах тожності духу і світу, у якому дух знаходить свою реалізацію.

Серед народознавчих праць М. Костомарова варто відзначити такі: «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843), «Славянская мифология» (1846), «Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзию» (1872).

Перебуваючи, з одного боку, на позиціях міфологічної школи, представники якої першоосновою поезії вважали міф як несвідому безоособову колективну творчість народної душі, вираження неповторного «духу» народу та його культури на певній стадії розвитку, М. Костомаров, з іншого боку, уже в магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» випереджає основні концептуальні положення культурно-історичної школи, що склалася в середині XIX століття й дістала свої перші імпульси від пізніх німецьких просвітелів (Й.-Г. Гердер), романтиків, французької романтичної історіографії (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле) та позитивістської філософії О. Конта. Дослідник зосереджує увагу на гердерівських ідеях про історію людства як процес розвитку духу, на розкритті його внутрішніх чинників. У студії науковець приходить до думки, що «будь-який народ має в собі щось визначене, що стосується тією чи

іншою мірою кожного, хто належить до народу» [2: 47]. Джерелом пізнання народного характеру, на думку М. Костомарова, є народна поезія: «Поезія — це належність людини, без якої вона не може дихати; хвилини, коли особа перебуває в поетичному настрої та вивисується над повсякденною сферою буття ...» [2: 48].

На час появи першої фольклористичної праці М. Костомарова в М. Цертелєва, І. Кулжинського, М. Максимовича, І. Срезневського, М. Гоголя, М. Маркевича, О. Бодяньського, діячів «Руської трійці» вже склалася концепція усної словесності, що її можна визначити як романтично-народницьку.

Для романтиків неперевершеним художнім зразком «органічної» поезії, вищим за літературу освічених класів, є фольклор, що уособлює народний дух, національні особливості як прояв багатства універсуму. У цьому вони наслідували Й.-Г. Гердера, автора «органічної теорії творчості, який замінив універсальність античного мистецтва універсальністю національної поезії.

Найголовнішими висновками, що були сформовані М. Максимовичем у передмові до збірника «Малороссийские песни» (1827), є доведення самостійного характеру поетичної творчості кожного народу як засобу пізнання дійсності [5]. У монографії «Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості» О. Маленко зазначає: «Відтворена в межах українського фольклорного макротексту дійсність характеризується певною ідилічністю, а традиційний народнопоетичний образ узагальнив колективні уявлення етносу про ідеального героя, що втілює у відповідних художньо-естетичних стандартах і стереотипах фольклорної свідомості, а також у різномірній системі мовно-виражальних засобів» [4: 177]. Народна творчість стала поштовхом до авторської реалізації філософії й теорії романтизму про «національний дух» та колективну душу народу в художній літературі.

У фольклорній праці «Об историческом значении русской народной поэзии» (монографія (1843), дисертація (1844)) М. Костомаров, відзначаючи важливість пісень, пропонує розглядати їх у таких аспектах: «як літопис подій, джерело зовнішньої історії, за допомогою якого історик може дізнатися про події минулого й пояснити їх» [2: 48]; «як зображення народного побуту, тобто джерело внутрішньої історії, яке дозволяє історику уявити сімейний побут, звичаї, вдачу» [2: 48]; «як предмет філологічного дослідження..., що стосується історії розвитку мови» [2: 48]; «як уособлення поглядів народу про себе та світ» [2: 48].

Життя народу в усіх його проявах, відображене в піснях, дослідник пропонує розділити на духовне, історичне, суспільне та розглядати його явища відповідно до класифікації. Ознакою народного характеру фольклорист вважає релігійність, що знаходить вираження в різних жанрах народної поезії, присвяченої народженню, воскресінню Ісуса Христа, Божій Матері, апостолам і святим. Проаналізувавши легенди, думи, колядки, «ліричні вірші», дослідник зазначає, що головною ідеєю, що пронизує духовне життя малороса, є безумовна відданість волі Бога: *Бог те знає, а не ми, грішні* [2: 55].

У студії «Об историческом значении русской народной поэзии» М. Костомаров виходить із пріоритету духовного начала над матеріальним: «Предмет матеріальний, коли входить до тексту народної поезії, набуває в ній духовного значення, що є символом і застосовується в побуті по відношенню до особи» [2: 59]. Двоїстість людського буття зумовлює тісний зв'язок між природним («фізичним») і духовним світом. Будь-який фізичний предмет, набуваючи духовного значення за народними уявленнями, на думку фольклориста, ставав символом. О. Маленко зазначає, що «М. Костомаров шукав першопричину виникнення давньої

слов'янської символіки, з одного боку, у прагненні наших предків всюди вбачати дух творця, у намаганні якимось чином компенсувати своє безсилля перед силами природами; з іншого, він розумів, що символи так чи інакше пов'язані з трудовою діяльністю давніх слов'ян і були втіленням тих природних закономірностей, що пізнавалися етносом у процесі його еволюційного розвитку» [4: 112]. Розглядаючи в згаданому дослідженні народну символіку як кодовий знак світобачення українців, єднальну ланку між окремими індивідами, М. Костомаров поділяє символи на історико-генетичні, що беруть свій початок у міфологічній свідомості (релігійна символіка, символи рослинного й тваринного світу), і на символи закорінені в побуті [2: 60]. Останні ґрунтуються як на давніх міфологічних віруваннях, так і на практичному значенні рослинного й тваринного світу в житті народу. Символи дослідник поділяє на: 1) символи небесних світил і сіхій; 2) символи місцевості; 3) символи царства викопного; 4) символи царства рослинного; 5) символи царства тваринного [2: 60].

У монографії фольклорист подає детальну характеристику символів рослинного й тваринного світу на основі народної поезії, аргументуючи це тим, що вони є найважливішими для розуміння процесу закорінення предметів фізичного життя у сферу духовного [2].

Важливі історичні події в житті народу знаходили свій відгук у фольклорних творах. М. Костомаров стверджує, що тільки переломні моменти буття залишили слід у малоросійських піснях та думах, зокрема до найдавніших зразків народної поезії належать тексти турецько-татарського циклу, пов'язані з історією козацтва: «пам'ятки» про подвиги козаків на берегах Дунаю, «пам'ятки» про морські походи козаків, «пам'ятки» про татарські набіги й війну з ними [2]. Другий цикл історичних пісень пов'язаний із подіями та героями визвольної війни під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої. Наступні століття відтворені в народній поезії про І. Виговського, М. Пушкаря, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, присвячені добі Руїни, що на момент видання монографії побутувала в переважно усній формі. Проте події війни зі шведами та роль Мазепи в ній були увіковічені в багатьох піснях.

На думку фольклориста, у подальшому історична малоросійська пісенність занепадає. Серед подій, що знайшли відображення в поезії, варто відзначити повстання гайдамаків (Уманська різня) і зруйнування Запорізької Січі [2]. Аналізуючи історичні малоросійські пісні, М. Костомаров відзначає, що вони не можуть слугувати повною історією народу, оскільки характеризуються наявністю вимислу та певною недостовірністю.

У розділі монографії, присвяченому суспільному життю малоросів, науковець виділяє кілька типів: козак, бурлака, чумак, селянин. Серед найяскравіших рис, що характеризують тип козака, на основі народної поезії автор виділяє: релігійне почуття (віра в Бога), любов до Батьківщини, сімейність, побратимство, войовничість, прагнення до слави. Характер цього типу, як наголошує фольклорист, був двоїстим: з одного боку почуття до членів родини, прагнення сімейного тепла й затишку, а з іншого — почуття обов'язку перед Вітчизною [2]. Серед найяскравіших представників козацького типу, увіковічених у народній поезії, дослідник називає Морозенка й Нечая.

Суспільне життя українців науковець пропонує розглядати крізь призму відносин із іншими народами, які мали спільну історію з малоросами. Серед етносів фольклорист виділяє: ляхів (поляків), москалів (північних русів), татар і турків. Культурні й історичні взаємозв'язки, на думку етнографа, відбилися в народній

поезії, засвідчуючи світоглядні зміни, що відбулися протягом століть, зокрема після знищення Катериною II Запорізької Січі козаки змушені були «*під турка втікати, підписавшись «під турчином жити, присягали турчинові, як москаля бити!..»*» [2: 182].

Теза М. Костомарова про те, що «символіка природи є продовженням природної релігії: творець відкривається в творінні; серце людини любить дух, що відбивається в усіх проявах фізичного світу» [2: 59], сформульована в магістерській роботі, набула розвитку в праці «О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии» (1843) та його лекціях з російської історії, прочитаних у Київському університеті. Витяги з лекцій були опубліковані як окрема праця в 1843 році під назвою «Словянская мифология».

Інтерес М. Костомарова до слов'янської міфології склався в атмосфері просвітительського й романтичного зацікавлення народним життям та народною поезією. Головним у «Словянской мифологии» є доведення через систему зіставлень з історії Давнього Сходу, античної, давньоіндійської іранської та скандинавської міфології, ідентифікації різних міфологічних істот у слов'ян — Перун, Сварог, Радегаст, Свентовіт — як посередників між небом і землею, думки про те, що єдиною верховною силою в слов'ян у різних іпостасях було божество, яке уособлювало світло і сонце (вогонь), якому протистоїть Чорнобог (диявол) — носій зла, ворог світлоносного начала, життя, добра [3]. «Таким чином, — пише М. Костомаров, — ми бачимо тут загальне розуміння про втілення сонячної сили: смерть і воскресіння у світі фізичному символізують річне коло — літо і зиму, а в світі духовному — олюднення божества на землі, благі діяння, страждання, торжество» [3: 225]. Дослідник у праці «Слов'янська міфологія» власне приходять до незаперечної концепції легендарного міфу. М. Костомаров прямо пов'язує солярний міф із християнською концепцією єдиного Бога.

Сказане свідчить зовсім не про механічне перенесення М. Костомаровим у своє дослідження теократичної концепції Ф.-І. Крейцера («Символіка і міфологія давніх народів, особливо греків» (1810–1812)), а тільки про те, що його наукові пошуки, його гіпотези перебували в руслі європейської етнографії й фольклористики кінця XVIII — початку XIX століття. Отже, при всій гіпотетичності ідентифікацій дослідником головного слов'янського божества з Христом не можна не визнати його основної тези про життєдайну силу вогню (сонця, світла) у давніх віруваннях індоєвропейських народів, зокрема слов'ян.

На відміну від Ф.-І. Крейцера, М. Костомаров уважає, що символіку й міфологію вигадали не жерці й філософи, ці явища є продуктом колективної людської свідомості, закоріненим у реальному народному житті, і відбивають історію народної свідомості.

Отже, з досліджень М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии», «Словянская мифология» впливали важливі загальнометодичні висновки, що відіграли значну роль у розвитку української фольклористики й народознавства в цілому. М. Костомаров утверджував у народознавстві дух історизму, за яким зміст історичного знання полягає в поясненні сучасного через минуле (минуле — урок для майбутнього) та в передбаченні майбутнього розвитку, що узгоджувався з тезою Гердера: «Ніхто не перебуває тільки у своєму часі; він буде на минулому; воно стає основою для майбутнього й не може бути нічим іншим». Єднальною ланкою між минулим, теперішнім і майбутнім, кожне з яких утілює дух свого часу, є своєрідність історичного місця й культури кожного народу, його національний «дух». Щоб зрозуміти особливості народної поезії в її національній неповторності, фольклорист пропонував перенестися в те історичне

й географічне середовище, якому вона зобов'язана своїм походженням. У романтичному розумінні етнос, нація є тим ідеальним простором, де індивід отримує умови для свого формування і свободи.

Таким чином, у фольклорних працях М. Костомаров виходить із пріоритету духовного начала над матеріальним. Тісний зв'язок між природним («фізичним») і духовним світом, зумовлений двоїстістю людського буття, уводив у дію механізм, коли будь-який фізичний предмет, набуваючи духовного значення за народними уявленнями, на думку фольклориста, ставав символом.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Історія української літератури*. XIX століття : У 3-х кн. Кн. 2 : навч. Посібник / За ред. Т. Яценко. К. : Либідь, 1996. 384 с.
2. *Костомаров М.* Об историческом значении русской народной поэзии. *М. Костомаров. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства* / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. К. : Либідь, 1994. С. 44–200.
3. *Костомаров М.* Словянская мифология. *М. Костомаров Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства* / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. К. : Либідь, 1994. С. 201–256.
4. *Маленко О.* Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : монографія. Харків : ХІФТ, 2010. 488 с.
5. *Максимович М.* Передмова до збірки «Малороссийские песни». *Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія*. У 3-х кн. Кн. 1 / Упоряд. П. Федченко та ін. К. : Либідь, 1996. С. 111–115.
6. *Українська етнологія* : навчальний посібник / За ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2007. 400 с.
7. *Яценко Т.* М.І. Костомаров — фольклорист і літературознавець. *М. Костомаров Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства* / Упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай. К. : Либідь, 1994. С. 5–43.

УДК 811.161.2:394 Костомаров

Аліна Гріччина, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ДЕЯКИХ МІСЬКИХ ТОПОНІМІВ: ХАРКІВ ОЧИМА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті представлено історію виникнення й характеристику деяких назв об'єктів топоніміки, які склали основу міського простору Харкова в 30–40-і роки XIX століття — у «харківський період» діяльності М. Костомарова.

Ключові слова: М. Костомаров, «харківський період», топоніми, урбаноніми, міський простір.

В статье представлена история возникновения и характеристика некоторых названий объектов топонимии, которые составляли основу городского пространства Харькова в 30–40-е годы XIX века — в «харьковский период» деятельности Н. Костомарова.

Ключевые слова: Н. Костомаров, «харьковский период», топонимы, урбанонимы, городское пространство.